

6. Листування з Департаментом Вищої школи про перетворення Катеринославських жіночих курсів у Катеринославський університет // Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2201, оп. 1, спр. 370, арк. 32, 32 зв. – Далі: ЦДАВОВ України.
7. Отчет о деятельности Екатеринославского института теоретических наук за 1920 г. // Там само. – Ф. 166, оп. 2, спр. 250
8. **Писаржевський Л. В.** Історія розвитку кафедри та заснування інституту / Л. В. Писаржевський // Вісті Україн. НДІ фіз. хімії. – 1929. – Вип. 2. – С. 1–9.
9. **Савчук В. С.** У истоков Украинской ассоциации физиков / В. С. Савчук // Очерки истории естествознания и техники. – 1991. – Вып. 39. – С. 72–78.
10. **Савчук В. С.** Утворення й реорганізація університету / В. С. Савчук // Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 3-те вид., перероб. і доп. – Д., 2003. – С. 35–66.
11. **Тимошенко С.** Воспоминания / С. Тимошенко. – Изд. 2-е репринт. – К.: Наук. думка, 1993. – 424 с.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 2, д. 459.
13. **Яцимирський К. Б.** Лев Володимирович Писаржевський / К. Б. Яцимирський, Р. А. Кострова. – К.: Наук. думка, 1975. – 80 с.

*Надійшла до редколегії 12.12.2014*

УДК 94(477.7):32

**В. А. Сливенко**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

## **ЕВОЛЮЦІЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПОГЛЯДІВ НА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ У 1920-х рр.**

**Проаналізовано зміни уявлень ідеологів радянської влади про сутність злочинності після революційного перевороту 1917 р. Досліджено формування нових ментальних норм та класового підходу в правоохоронній діяльності.**

*Ключові слова:* злочинність, правоохоронна діяльність, соціальний злам, радянська влада, пролетарське середовище, правові норми, ментальність.

**Проанализированы изменения представлений идеологов советской власти о сущности преступности после революционного переворота 1917 г. Исследовано формирование новых ментальных норм и классового подхода в правоохранительной деятельности.**

*Ключевые слова:* преступность, правоохранительная деятельность, социальный слом, советская власть, пролетарская среда, правовые нормы, ментальность.

Викорінити кримінальну злочинність поки не вдалося в жодній країні світу. Це завдання значно ускладнюється в умовах демократичної правової держави. З одного боку, зменшується тоталітарний тиск страху і розширюється свобода людської поведінки, у тому числі й злочинної, з іншого – правоохоронна діяльність у реформованій соціальній системі повинна чітко підпорядковуватися законам, що ускладнює доведення провини. Відповідність демократичним принципам і дотримання конституційних прав і свобод громадян у процесі

боротьби зі злочинністю істотно «ускладнюють» діяльність правоохоронних органів, які намагаються вирішити проблему за рахунок розширення власних повноважень. Зазначена тема загалом привертає увагу багатьох дослідників. Однак функціонування правоохоронної системи в умовах соціальних змін та становлення авторитарного режиму залишаються недостатньо вивченими.

Окремі аспекти аналізу поглядів на сутність злочинності та правоохоронну діяльність після революції 1917 р. у досліджуваній період розглянуто в працях В.О. Боняка, Д. В. Галкіна, А. Б. Залкінда, І. В. Зінченко, Н. Ф. Кузнецової, Н.Б.Лебіної, В. В. Лунєєва, В. І. Мусаєва, О. Д. Семикопного, Ю.Г. Фельштинського, В. Чеснокова, О. С. Шляпочникова.

Суттю даного дослідження є аналіз ідеологічних та правових основ функціонування правоохоронної системи Радянської держави в період становлення нової влади, а водночас і авторитарного режиму. Вибір теми зумовлений тим, що для успішного реформування правоохоронних органів, підвищення ефективності їх діяльності, установлення чітких принципів взаємодії з місцевими органами влади та населенням необхідне детальне вивчення історичного досвіду, що дозволить не повторювати помилок минулого й врахувати позитивні напрацювання.

«Злочин вічний як смерть і хвороби, покарання ніколи не зникне, заходи попередження ніколи не переможуть злочинності, як розвиток гігієни ніколи не перемаже смерті і хвороб» (тут і далі переклад наш. – В. С.) [8, с. 62]. Ця думка була висловлена відомим німецьким кримінологом Ф. Лістом ще в 1889 р., тобто більше ста років тому. Сучасник Ліста французький соціолог Е. Дюркгейм уважав злочинність нормальним, необхідним і навіть корисним явищем, без якого існування суспільства неможливе і позбутися якого нікому не вдавалося і не вдасться [15, с. 115].

У радянській юридичній науці активно критикували дані ідеї. Правознавці-марксистки вважали, що злочинність – явище класове, історично минуле, обумовлене недосконалістю соціальних відносин, обтяжених процесами «дикого» експлуаторського минулого, і якщо їх послідовно усувати, то «відмиратиме» і злочинність [6, с. 217]. Але це переконання було засноване не тільки на партійному конформізмі й прямих «вказівках» класиків марксизму-ленінізму. Конформізм – явище соціально-психологічне, яке можна подолати, а висловлювання класиків із цього питання були недостатньо однозначними. Даючи матеріалістичне пояснення злочинності, марксистські ідеологи, безсумнівно, розуміли складність трактування даного поняття. Про відмирання злочинності з усуненням експлуатації мас, бідності й злиднів писав В. І. Ленін напередодні революції 1917 р. Однак реальність «вимагала» від нього жорстокості й дотримання принципу невідворотності покарання. Саме невідворотність покарання, як нині стало відомо із донедавна засекреченої частини ленінських праць, пізніше стали називати одним із ленінських принципів кримінального права, але вона також ніколи не була повністю реалізована в радянському суспільстві [16, с.51].

Для з'ясування уявлень нової влади про сутність правоохоронної діяльності після революційних подій 1917 р. необхідно врахувати зміни уявлень радянської людини про норми та правопорушення в 1920-ті рр. По-перше, радянська

нормативно-юридична практика мала досить хаотичний характер. По-друге, радянська ментальність не могла бути сформована на порожньому місці. Багато в чому вона «зросла» з тих загальнолюдських оцінок злочинності, які поєднували християнські моральні постулати і православні традиції, трансформовані під впливом процесів модернізації та урбанізації.

Відсутність у перші роки існування радянської влади кримінального кодексу, у якому традиційно повинне бути викладене і владне, і суспільне уявлення про злочин, надавала можливість ідеологам радянської держави неодноразово змінювати критерії правоохоронної діяльності. Невипадково вже у своїх перших розпорядженнях нова влада зажадала «...негайно виділити комісарів для охорони революційного порядку» [10, с. 82], але не для охорони життя та майна громадян. Щодо підтримки правопорядку в суспільстві, то марксистська утопія, якою спочатку керувалися більшовики, передбачала на першому етапі соціальних перетворень передачу правоохоронних функцій від професійної поліції до озброєного народу. А в подальшому, із ліквідацією приватної власності, експлуатації та соціальної нерівності в суспільстві, злочинність повинна була повністю зникнути як явище [5, с. 619]. Така теорія породжувала не тільки класове трактування злочинності, а й уявлення про її швидке і легке викорінення в нових соціальних умовах. Так, на нараді «з приводу обговорення декрету Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів про реорганізацію міліції» 26 січня 1918 р. член комітету революційної оборони Петрограда В. Д. Бонч-Бруєвич (фактично особистий секретар В.І. Леніна) запропонував «звернутися до всіх злочинних елементів Петрограда з пропозицією в 24 години залишити територію міста або вести чесне життя» [14, с. 47]. Однак за таких обставин у країні ніхто не сподівався на те, що його життя, здоров'я і власність будуть у безпеці. Зростання кількості традиційних злочинів – грабежів, крадіжок, розбою, вбивств – характерне для періоду громадянської війни і «воєнного комунізму». Громадяни, які брали участь у соціальних перетвореннях радянської влади, вважали, що злочинність – форма збройного опору «поваленим експлуаторським класам». Представники «експлуаторських класів», які не встигли, не зуміли або не захотіли покинути країну, розцінювали дії злочинців насамперед як продовження загального революційного свавілля. Для них імовірність бути пограбованими на вулиці чи постраждати від експропріації під час «квартирного переділу» викликала однакове почуття страху і була проявом кримінальної стихії. Таким чином, практично всі верстви населення надавали оцінку злочинності як формі девіації певної соціальної спрямованості.

Перехід до нової економічної політики було ознаменовано відмовою від характерних для воєнного часу «надзвичайних» і поверненням до традиційних форм життя. Це припускало відродження єдиної для всіх громадян системи цінностей, до яких традиційно відносили гарантії особистої безпеки, громадського порядку та недоторканності майна. Наявність таких ціннісних категорій позасоціального характеру обумовила відродження й колишніх уявлень про правоохоронну діяльність, згідно з якими посягання на життя, здоров'я, власність будь-якого громадянина, незалежно від його соціальної приналежності, вважатимуть злочином. Особливої важливості дані принципи набули після

завершення громадянської війни, коли населення вкрай виснажили постійні терор та насилля. Однак радянську правоохоронну систему було сформовано на основі певних політичних принципів. Уже в першому радянському кримінальному кодексі, прийнятому в 1922 р., злочин визначено як суспільно-небезпечний вчинок, спрямований насамперед проти радянського ладу або правопорядку, установленого пролетарською диктатурою на перехідний до настання комунізму період [11, с. 9]. Злочинність, як і раніше, розцінювали здебільшого із класових позицій. Саме це ідеологічне завдання була змушена виконувати радянська преса. Постійно лякаючи обивателя кримінальним середовищем, журналісти у своїх публікаціях таким чином розпалювали почуття ненависті до представників нової буржуазії. У свідомість громадян, як і в роки громадянської війни, знову насаджували думку про те, що грабувати багатіїв дозволено. Таку думку владні структури намагалися визнати моральною нормою в 1920-ті рр. Відомий психоаналітик А.Б.Залкінд уважав, що навіть вічну заповідь «не вкради» необхідно тлумачити із суто класових позицій, замінивши її «етичною формулою товариша Леніна «грабуй нагробоване» (російський варіант марксистської формули «експропріація експропріаторів»). Тобто «якщо крадіжка йде на користь усім трудящим і пролетаріату в першу чергу, і якщо вона організовано виконується за наказом влади трудящих, то це морально» [3, с. 125]. Таке ставлення до правоохоронної діяльності призвело до нормативного хаосу, характерного для 1920-х рр. Як результат – повна невідповідність правових і ментальних норм. Так, у радянських нормативно-правових документах 1920-х рр. хуліганство належало до групи злочинів проти громадського порядку без вказівки на те, який «політичний відтінок» притаманний цьому порядку. Однак на практиці до хуліганів, які знущалися з «непманів» та приватних торговців, влада ставилася досить поблажливо. Правоохоронцям було рекомендовано «при притягненні до відповідальності звинувачених у хуліганстві застосовувати класовий підхід ...» [6, с. 219]. Таке тлумачення злочину було віддзеркаленням періоду «воєнного комунізму», коли хуліганство деякі партійні діячі вважали своєрідною формою протесту проти «непманської буржуазії». Дійсно, після закінчення громадянської війни багато молодих людей охопила ностальгія за часами продзагонів, гучних експропріацій, виселень «колишніх» із квартир.

До кінця 1920-х рр. чисельність населення міст збільшилася майже у два рази, урбанізаційні процеси спричиняли суттєве збільшення кількості маргіналів серед міського населення, які традиційно були схильні до вчинення правопорушень. Значну частину міського соціуму поповнювали робітники [5, с. 207]. Така «пролетаризація» значної кількості правопорушень продемонструвала абсурдність утопічних уявлень про девіантну поведінку робітників як про протест проти соціальних умов буржуазного суспільства. Стрімке збільшення кількості правопорушень змусило радянську державу нарешті відмовитися від поблажливого ставлення до злочинців із пролетарського середовища. Влада вирішила дати їм гідну відсіч, але у своєрідній формі. Наприклад, усім порушенням громадського порядку стали надавати політичного характеру. Працівники правоохоронних органів, представники прокуратури на сторінках газет давали жорстку оцінку масовим проявам хуліганства, відзначаючи особливу політичну небезпеку цього

явища. В юридичній літературі почали розглядати питання про те, що насильство, вчинене групою хуліганів, необхідно трактувати як бандитизм [7, с.83]. При цьому слід враховувати, що бандитизм уважали одним із найнебезпечніших правопорушень, яке належало до категорії державних злочинів. Такі нормативні уявлення влади сприяли формуванню нової ментальної норми в правоохоронній діяльності. Суть цієї норми полягала в тому, що повна ліквідація політичних опонентів існуючого ладу дозволить, у свою чергу, ліквідувати будь-який тип злочинів.

Стратегічним напрямком більшовицької політики в другій половині 1920-х рр. стало «згортання» непу, що перетворилося на практично санкціоноване державою пограбування та «утискання» непманів, проти яких нібито була спрямована енергія робітничої молоді, яка ностальгувала за часами «воєнного комунізму». Застосування політики форсованої індустріалізації і насильницької колективізації також «сприяла» подальшій маргіналізації значної частини суспільства та «пролетаризації» злочинності. Однак радянські владні структури відмовлялися це визнавати, вважаючи, що по всій країні успішно відбувається процес формування повноцінних соціалістичних класів, представники яких відзначаються високими моральними якостями. Стрімке зростання злочинності продемонструвало, що радянська держава не може впоратися з криміналом легітимними способами. З огляду на цей факт влада почала активно поширювати тезу про те, що політичний злочин значно небезпечніший для обивателя, ніж посягання на його особисте життя, майно та спокій. На пленумі ЦК ВКП(б) 9 липня 1928 р. Й. Сталін висунув свою відому тезу про «загострення» класової боротьби на шляху до соціалізму: «Не бувало й не буде того, щоб відживаючі класи здавали добровільно свої позиції, не намагаючись організувати опір» [13, с.34]. Радянська людина повинна була подолати страх перед кримінальним світом, беручи участь у масових політичних судах, гучних процесах над «шкідниками та ворогами народу». «Пролетаризацію» злочинності оголосили тимчасовим політичним явищем, оскільки схильність до правопорушень у першу чергу виявляли особи, які ще не досягли належного рівня пролетарської свідомості [6, с.225].

Таким чином, протягом 1920-х рр. у радянських ідеологів відбулися докорінні зміни поглядів на злочин та правоохоронну діяльність. Після громадянської війни, у початковий період непу, сутність правоохоронної діяльності визначали ставленням до боротьби зі злочинністю як до продовження революційних перетворень. Призначенням правоохоронної системи була насамперед охорона радянського ладу, тому й усі злочини розглядали стосовно класовості. «Пролетаризація» більшості злочинів зруйнувала більшовицькі міфи про злочинність як протестну форму боротьби проти буржуазного суспільства. Поступове збільшення кількості злочинів у другій половині 1920-х рр. обумовило формування нових ідеологічних імперативів, які вказували правоохоронцям на необхідність шукати в злочинах не соціальний, а політичний підтекст. На той час радянські ідеологи вже подолали ілюзорні уявлення перших років революції про злочинність та правоохоронну діяльність. Безглуздою здавалася і думка про «громадянський мир» із кримінальним середовищем, певним чином став

зрозумілішим страх пересічного громадянина перед зростанням злочинності. Проте з цим почуттям радянська людина була зобов'язана боротися. Страх перед криміналом наприкінці 1920-х рр. перетворився на всепоглинальне почуття ненависті до «шкідників і ворогів народу», але це не убезпечило радянську людину від імовірності стати жертвою злочину.

#### **Бібліографічні посилання**

1. **Боняк В. О.** Становлення та розвиток правового регулювання, організації і функціонування правоохоронних органів на теренах України в дожовтневий період / В. О. Боняк // Наук. вісн. ДДУВС. – Д., 2012. – № 4. – С. 28–34.
2. **Галкін Д. В.** Організація та діяльність головного управління міліції народного комісаріату внутрішніх справ УСРР в 1920-1921 роках / Д. В. Галкін // Вісн. ЛУВС. – Л., 2013. – № 7. – С. 109–115.
3. **Залкінд А. Б.** Очерки культуры революционного времени / А. Б. Залкінд. – М., 1924. – 182 с.
4. **Зінченко І. В.** Організаційно-правові засади діяльності міліції УСРР у 1919–1922 роках / І. В. Зінченко // Наук. вісн. КНУВС. – К., 2009. – № 5. – С. 241–247.
5. **Кузнецова Н. Ф.** Криминология / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Клувер, 2013. – 632 с.
6. **Кузнецова Н. Ф.** Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М.: МГУ, 1969. – 471 с.
7. **Лебина Н. Б.** Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб.: Летний Сад, 1999. – 320 с.
8. **Лунеев В. В.** Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – М.: НОРМА, 1997. – 525 с.
9. **Масяйкін Г. І.** Діяльність правоохоронних органів часів СРСР / Г. І. Масяйкін // Наук. вісн. ДДУВС. – Д., 2010. – № 4. – С. 380–389.
10. **Мусаев В. И.** Преступность в Петрограде в 1917–1921 гг. и борьба с ней / В. И. Мусаев. – М.: Д. Буланин, 2001. – 206 с.
11. Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. – М.: НКЮ РСФСР, 1925. – 116 с.
12. **Семикопний А. Д.** Боротьба із загальнокримінальним бандитизмом як один із пріоритетних видів діяльності правоохоронних органів щодо протидії організованій злочинності у період непу / А. Д. Семикопний // Вісн. ХНУВС. – Х., 2011. – № 1 (52). – С. 59–69.
13. **Сталин И. В.** Сочинения: в 13 т. / И. В. Сталин. – М.: Политиздат, 1952. – Т. 12. – 239 с.
14. **Фельштинский Ю. Г.** Вожди в законе / Ю. Г. Фельштинский. – М.: Терра, 2008. – 384 с.
15. **Чеснокова В.** Эмиль Дюркгейм. Общественное сознание. Социологический метод / В. Чеснокова. – М.: Изд-во ОГИ, 2009. – 327 с.
16. **Шляпочников А. С.** Ленинские принципы уголовной политики Советского государства / А. С. Шляпочников // Сов. государство и право. – М., 1968. – № 4. – С. 47–54.

*Надійшла до редколегії 28.11.2014*